

ԱՐՄԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՂԵՎՈՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՓԻՐՂԱԼԵՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ (ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆԻ ԱՌԹԻՎ)

Բանալի բառեր՝ Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմյան, հիշատակարան, ձեռագիր, Վարագավանք, կենսագրություն, Գյուտ քահանա Աղանյանց, արխիվային փաստաթղթեր:

Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմյան (Փիրգալեմյան)* Տոսպեցին 19-րդ դարի

հայ նշանավոր մտավորականներից է: Նա հայտնի է որպես հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների առաջին ժողովողներից մեկը¹, ով, գիտակցելով նրանց աղբյուրագիտական բացառիկ արժեքը, կազմել է անդրանիկ ժողովածուն: Փիրղալեմյանի կյանքի ժամանակաշրջանի ուսումնասիրման համար բացառիկ հետաքրքրություն ունեն նրա ուղեգրությունները, որոնցում նկարագրվում են Հայաստանի արևելյան և արևմտյան մասերի, Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերի եկեղեցիներն ու վանքերը, բնակիչների կենցաղը, նիստուկացը, ճաշատեսակները և այլն²: Այս ստեղծագործությունները համեմված են նուրբ հումորով, անմիջականությամբ և բարձր զգացականությամբ:

* Լուսանկարը՝ Մուշեղ Եպիսկոպոս [Սերոբեան], Մանչեսթրի հայ գաղութը, Պոստոն, 1911:

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Գոլանճեան, Յ. վրդ. Հիսեան, Բ. աթուակից կրդկս Կիլեսերեան, Գ. Տէր-Վարդանեան, Եղեռնը եւ մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկութիւնները, հրատ. պատրաստեց՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Էջմիածին, 2015, էջ 48-50:

² Ճանապարհորդութիւն ի Մայր Աթոռն Արարատեան եւ անտի ի Կ. Պօլիս, գրեաց Ղևոնդ վ. Փիրղալեմեանց Տոսպեցի՝ յուխտէն Վարագայ, Կ. Պօլիս, 1871, Չորս ընկերք, որ է Ճանապարհորդութիւն Վանայ մինչեւ Կոստանդնուպօլիս, գրեց Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմեան՝ միաբան Վարագայ վանից, Թիֆլիս, 1882:

Փիրղալեմյանի կենսագրության վերաբերյալ մինչ օրս հայտնի փաստերը քաղված են հիմնականում նրա աշխատություններից: Համեմատաբար մանրամասն տեղեկություն է պարունակում «Մուրճ» ամսագրում 1903 թ. հրատարակված հոդվածը՝ ընթերցողին ծանոթացնելով «այդ ինքնուս վարդապետի կյանքին և գործին, յիշելով նրա բոլոր յայտնի երկերը, որքան կարողացանք տեղեկություններ հաւաքել զանազան տեղերից»³:

Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմյանը (ավագանի անունը՝ Մարտիրոս) ծնվել է 1830 թ., Վան քաղաքում, Ավետիս Փիրղալեմյանի և Կարսյանց տոհմից Յուզաբերի ընտանիքում⁴: Կի՛մ անապատում ուսանելուց հետո ծավալել է գիտական, հասարակական և եկեղեցական բեղուն գործունեություն, որին առավել մանրամասն կանգրդառնանք ստորև:

Ըստ Մկրտիչ Աղավնունու՝ Փիրղալեմյանը որպես ուխտավոր այցելել է Երուսաղեմ, որտեղ էլ վախճանվել է 1891 թ., 61 տարեկան հասակում⁵: Ամենայն հավանականությամբ նա ընկերակցել է Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմյանին, որը քաղաքական գրգռապատճառներով 1890 թ. դեկտեմբերին մեկնել էր Երուսաղեմ՝ «պարտադրյալ ուխտագնացության»⁶:

Փիրղալեմյանի մեծագույն ցանկությունը միշտ եղել է իր բոլոր երկերի լույսընծայումը և հավաքած մեծարժեք սկզբնաղբյուրները սերունդներին փոխանցելը: Այդ նպատակով, իր հրատարակած գրքերի առաջաբաններում հայցում է ուսումնասեր ընթերցողների օժանդակությունը⁷: Այս նվիրական ցանկությունն արձանագրված է անգամ նրա չափածո տապանագրի մեջ, որ հորինել է Խրիմյան Հայրիկը. «Հայրիկ ձեզ յանձնեմ եւ կտակ թողում / Զերկոցս իմ վաստակ ի

³ «Ղևոնդ վարդ. Փիրղալեմեան (կենսագրական ակնարկ)», *Մուրճ*, 1903, թիվ 11 (նոյեմբեր), էջ 74 (ամբողջը՝ էջ 73-87. ստորագրուած՝ «Մ. »):

⁴ Ղևոնդի պապի հայրը՝ Փիրղալեմը, գաղթել է Պարսկաստանից և հաստատվել Վանում, Նադիր շահի օրոք (1736-1747 թթ.): Նրա ժառանգները դարձել են խոշոր առևտրականներ. տե՛ս «Ղևոնդ վարդ. Փիրղալեմեան (կենսագրական ակնարկ)», էջ 74:

⁵ «Մուրճ» ամսագրում 1901 թվականը որպես մահվան տարեթիվ հավանաբար տպագրական վրիպակ է, որովհետև հոդվածի վերջում նշվում է, որ Փիրղալեմյանը մահացել է 61 տարեկանում. տե՛ս «Ղևոնդ վարդ. Փիրղալեմեան (կենսագրական ակնարկ)», էջ 73 և 87: Ըստ Շ. Նազարյանի՝ Փիրղալեմյանը մահացել է 1892 թ. տե՛ս Շ. Նազարյան, «Ղևոնդ Փիրղալեմյանի «Վասպուրականի գիտօրայի» անտիպ պոեմը», *Հայկական ՄՄԹ գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր*, 1955, № 1, էջ 81:

⁶ Հմմտ. է. Կոստանդյան, *Մկրտիչ Խրիմյան. Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը*, Երևան 2008, էջ 339-342, Կ. Ղազարյան, «Փիրղալեմյան Ղևոնդ», *Հայկական սովետական հանրագիտարան*, հ. 12, Երևան, 1986, էջ 342:

⁷ Չորս ընկերք, որ է ճանապարհորդութիւն Վանայ մինչեւ Կոստանդնուպօլիս, էջ Բ., ճանապարհորդութիւն ի Մայր Աթոռն Արարատեան եւ անտի ի Կ. Պօլիս, էջ Գ. -Գ., Նօտարք Հայոց. հաւաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղևոնդ վարդապետի Փիրղալեմեան Տոսպեցոյ՝ Վարսազայ վանոց վանականի, Կ. Պօլիս, 1888, էջ Ե. -Զ.:

լոյս հա՛ն, ի լոյս»⁸: Հետաքրքրական է, որ դեռևս 1881 թ. Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմյանը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցուն հղած նամակում ներկայացնում է Ղևոնդ վարդապետի գործունեությունը և, կարևորելով նրա հավաքած հիշատակարանների արժեքը Հայոց պատմության ուսումնասիրման համար, խնդրում է աջակցել դրանց լույսընծայմանը⁹:

Ղևոնդ վարդապետը ցանկացել է իր աշխատությունները էջմիածին տանել՝ այնտեղ հրատարակելու հույսով: Այս մասին վկայում է Գարեգին Սրվանձտյանցը՝ 1885 թ. մայիսի 24-ին Կ. Պոլսից գրված և անվանի պատմաբան, բանասեր Գրիգոր Խալաթյանցին ուղղված նամակում: Նա հայտնում է, որ Փիրղալեմյանի «հաւաքածներն են ձեռագիր մատենից յիշատակարանք եւ ձեռագիր տարեգրութիւնք, զորս տպագր[ական] տեսչութիւն թոյլ չտար նոյնութեամբ հրատարակել, ինքն եւս չուզեր դրամ ծախսել, ունի նաեւ գաւառական բառեր: Ես խորհորդ տուի, որ պարբերական հանդէսներու մէջ մասն-մասն հրատարակէ. չհամոզուեր, կուզէ էջմիածին տանի»¹⁰: 1889 թ. ամռանը, հավանաբար նաև այդ նպատակով, Փիրղալեմյանն այցելել է Մայր Աթոռ Ս. էջմիածին, այստեղ մնացել մինչև հոկտեմբեր՝ այնուհետև վերադարձել Կ. Պոլիս¹¹: Ըստ «Մուրճ» ամսագրի խմբագրականի՝ երուսաղեմ գնալուց առաջ Փիրղալեմյանի բոլոր աշխատությունները մնացել են Կ. Պոլսում¹²: Գյուտ քահանա Աղանյանցը հայտնում է, որ ինքը 1898 թ., Հովհաննես ավագ քահանա Մկրյանի հանձնարարականով, Փիրղալեմյանի աշխատությունները՝ երեք կնքված կապոցների մէջ ամփոփված, Կ. Պոլսից բերել է էջմիածին և հանձնել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Վանեցուն¹³: «Մուրճ»-ում նշվում է, սակայն, որ Վեհափառ Հայրապետին փոխանցվել է Փիրղալեմյանի աշխատությունների միայն շնչին մասը, իսկ մնացած երկերն անհետացել են՝ հայտնի չէ, թե ում ձեռքով: Վերջում հոգվածագիրը ներկայացնում է կորած համարվող երկերի մի ցանկ¹⁴: Խոսվում է նաև այն մասին, թե Ղևոնդ վարդապետի «Աղթամարայ կաթողիկոսների պատմութիւն» երկը «ոմն բանագող» Խաչատուր Առնյանը շնչին գումարով գնել է նրա ժառանգնե-

⁸ Մ. Աղանունի, Միաբանք եւ այցելութ Հայ երուսաղէմի, Երուսաղէմ, 1929, էջ 235, Տ. Սաալանեանց, Պատմութիւն երուսաղէմի, հ. երկրորդ, Երուսաղէմ, 1931, էջ 1285-1286:

⁹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 235բ, վավ. 41:

¹⁰ Վ. Գ. Վարդանյան, «Գրիգոր Խալաթյանի անտիպ նամակները Գարեգին Սրվանձտյանցին», ՊԲՀ, № 1, 1971, էջ 130: Նամակը հրատարակվել է ժամանակակից ուղղագրությամբ, մենք այն վերածել ենք դասականի՝ պահպանելով կետադրությունը:

¹¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 332, ց. 1, գ. 782, ք. 1, 29:

¹² «Ղևոնդ վարդ. Փիրղալեմեան (կենսագրական ակնարկ)», էջ 73:

¹³ Գիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Ժ., հրատ.՝ Գիւտ Աղանեանց Ա. Քահ., Թիֆլիս, 1912, էջ ԾԴ.:

¹⁴ «Ղևոնդ վարդ. Փիրղալեմեան (կենսագրական ակնարկ)», էջ 86-87:

րից և հրատարակել Պոլսի «Բիւզանդիոն» թերթում խաբեություն մը արժանանալով «Սահակ-Մեսրոբեան» մրցանակի¹⁵: Հավելենք, որ նշյալ աշխատությունը հրատարակվել է 15 մասով «Աղթամարայ կաթողիկոսները, սկիզբէն ցվերջ» վերտառությամբ, «հաշիկ. Գ. Ղևոնեան» ստորագրութեամբ¹⁶: Եթէ ճիշտ է այս տեղեկությունը, կարելի է ենթադրել, որ բացի Գյուտ քահանայի՝ էջմիածին փոխադրած հատորներից, Փիրղալեմյանի որոշ աշխատություններ պահպանվել են նրա ազգականների կամ մտերիմների մոտ՝ Վանում, Կ. Պոլսում կամ այլուր: Փաստենք, որ Փիրղալեմյանի կորած համարվող երկերի «Մուրճ»-ում տպված ցանկի որոշ միավորներ ինը տարի անց հրատարակվել են Գյուտ քահանա Աղանյանցի կազմած «Դիւան Հայոց պատմութեան» շարքի Ժ. հատորում¹⁷: Իհարկէ, Գյուտ քահանան, գրքի առաջաբանում խոսելով առանձին ժամանակագիրների մասին, շեշտում է, որ օգտվել է Փիրղալեմյանի հավաքածուից, սակայն չի հստակեցնում, թե երբ և ինչ հանգամանքներում է ձեռք բերել դրանք: Ավելի ուշ մի շարք անտիպ, ինչպես նաև «Դիւան»-ից վերցված բնագրեր հրատարակել է Վազգեն Հակոբջանը¹⁸: Ղևոնդ վարդապետի անտիպ երկերի մեկ այլ ցանկ ավելի վաղ կազմել է հաշիկ վարդապետ Դադջանը¹⁹: Պարզ չէ, թե արդյոք «Մուրճ»ի հոդվածագիրը ծանոթ է եղել երեք տարի առաջ լույս տեսած «Յուզակ»-ին, այ-

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 84:

¹⁶ Բիւզանդիոն, 1900, քիւ 1190-1205:

¹⁷ Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Ժ., էջ 1-14՝ Թովմա Մինասեանցի Յիշատակարան, էջ 17-18՝ Յովհաննէս կրօնատրի ժամանակագրութիւն, էջ 19-32՝ Յովհաննէս Բան. Արեւիշեցու Յիշատակարան, էջ 33-38՝ Բարսեղ Վարազեցու Յիշատակարան, էջ 39-40՝ Կամախեցի Գրիգոր վարդապետի ժամանակագրութիւն, էջ 41-58՝ Դաւիթ Բաղիշեցի, էջ 59-66՝ Գրիգոր դպիր Վարազեցի, էջ 67-82՝ Մեծն Վարդան Բաղիշեցի, էջ 103-122՝ Անցի Վասպուրական աշխարհի, էջ 123-152՝ Յարութիւն Խալփայեան ժամանակագիր, էջ 153-156՝ Բարդուղիմէոս Շուշանցի, էջ 187-192՝ Վարժ Յովհաննէս Արդար Մոկացոյ, էջ 203-206՝ Յաջորդութիւն՝ Վանայ բղէշից, 383-439՝ Յովհաննէս Սեբաստացի պատմիչ, էջ 491-509՝ Ղևոնդ Տոսպեցի, ժամանակագրութիւն:

¹⁸ Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. Ա, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան 1951, էջ 102-107՝ Սարգիս Պիծակ Սսեցուն վերագրված ժամանակագրությունը (XIV դ.), 125-130՝ Բարսեղ Արեւիշեցու Տարեգրությունը (XVI դ.), հ. Բ., էջ 216-224՝ Մովսէս Արծկեցու Տարեգրությունը (XV դ.), էջ 410-424՝ Անանուն Վանեցու ժամանակագրությունը (XVII-XVIII դդ.), էջ 479-498՝ Մարտիրոս Խալիֆայի ժամանակագրությունը (XVIII դ.): Որոշ դեպքերում Վ. Հակոբյանը տարբեր ձեռագրերից վերցրած բնագրերը համեմատել է Փիրղալեմյանի «Նշխար»-ում ներառված ընդօրինակություններից հետ:

¹⁹ 3. Թօփնեան, Յուզակ ժողովածուաց Դադեան հաշիկ վարդապետի, Մասն Բ., Վաղարշապատ, 1900, էջ 57-59: Հայտնում ենք մեր խորին երախտագիտությունը Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գլխավոր ավանդապան, Զեռագրագիտության բաժնի վարիչ, պ. գ. դ. Գևորգ Տեր-Վարդանյանին՝ սույն ցանկի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրելու, խիստ օգտակար խորհուրդների և արժեքավոր լրացումների համար:

նուամենայնիվ դրանցում թվարկված երկերը հիմնականում կրկնվում են: Ուշագրավ մեկ այլ փաստ. Հայաստանի ազգային արխիվի Գյուտ քահանա Աղանյանցի արխիվում հայտնաբերեցինք Փիրղալեմյանի կորած համարվող «ժողովածու բառատետր գաւառական բառից»²⁰, «Տետր ընդօրինակութեան մահարձանաց Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի», «Յիշատակարանք կամ նշխարք պատմութեան Հայոց, թիւ ԺԸ.» ինքնագիր աշխատությունները, որոնց վերաբերող առանձին ուսումնասիրություններ ենք պատրաստում:

Մաշտոցյան Մատենադարանում (այսուհետ՝ ՄՄ) պահվում են Փիրղալեմյանի հավաքագրած հիշատակարանների անտիպ ժողովածուները՝ «Յիշատակարանք կամ նշխարք պատմութեան հայոց» վերտառությամբ (ՄՄ 6273, 4515, 6332, 9027)²¹, ինչպես նաև «Վասպուրականի գիւղօրայք» չափածո ստեղծագործությունը (ՄՄ 4470)²²: Բազմաթիվ ձեռագրերում Առնդ վարդապետն ավանդել է ոչ ընդարձակ հիշատակագրություններ, նշումներ, որոնք վկայում են, որ նա թերթել, ուսումնասիրել է տվյալ ձեռագիրը, ընդօրինակել է հիշատակարանները, ինչպես օրինակ՝ «1889 Մարտ[ի] 1 զյիշատակարան սորին օրինակեցի վասն պատմութեան: Ա. վ. (Առնդ վ. Փիրղալեմեան)»²³: Հանդիպում են նաև ավելի ընդարձակ գրություններ, որոնցում Փիրղալեմյանը հիշատակում է իր ծնողներին՝ Ավետիսին և Յուզաբերին, ժամանակի հոգևոր առաջնորդներին, ներկայացնում պատմական որոշ իրադարձություններ:

ՄՄ 4677 մեծադիր ձեռագրի նկարագրության ընթացքում հայտնաբերեցինք Առնդ վարդապետ Փիրղալեմյանի ինքնակենսագրական-հիշատակարանը: Ամենայն հավանականությամբ նա ընդօրինակել է այս ձեռագրի հիշատակարանները²⁴: 15-րդ դարում ընդօրինակված սույն ճառընտիրը բաղկացած է 451 թերթից, սակայն, հաշվի առնելով, որ սկզբից, միջից և վերջից մասեր են թափվել, կարող ենք ասել, որ այն նախապես ունեցել է շուրջ 700 թերթ²⁵: Ճառընտրի ԾԲ. (52) միավորը Յովհաննէս Գառնեցու Տեսիլն է (161ա «Տեսիլ աստուածահաճոյ վարդապետին Գառնեցի Յովանիսի»), որն ընդօրինակված է մինչև 164ա

²⁰ Այս երկի մասին, ինչպես տեսանք, նշում է նաև Գաբեգին Սրվանձտյանցը:

²¹ Կ. Աւետեան, «Ղետնդ վարդապետ Փիրղալեմեանը եւ իր յիշատակարանների հաւաքածոն», Մերձաւոր եւ միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, Ա., Երևան, 2018, էջ 240-244:

²² Գ. Նազարյան, նշվ. աշխ., էջ 81-91:

²³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը., խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2013, էջ 34:

²⁴ Հաշվի առնելով այն փաստը, որ այս ձեռագիրն ընդգրկված չէ 1383-1467 թվականների հիշատակարանները պարունակող «Նօտարք Հայոց»-ում, կարելի է ենթադրել, որ այն գրվել է 1467 թվականից հետո:

²⁵ Ձեռագրի գրիչը հայատուրն է, ստացողը՝ Դանիել Բահանան: Հիշատակվում է նաև Դանիելի եղբայր Հովհաննէս կրոնավորը, որը Երուսաղեմ ուխտագնացության հանապարհին մահացել է, հայրը՝ Հնդուն (Խնդուն), մայրը՝ Ֆրմանը:

էջը «... դուք ի միամիտ սրտից եւ ի բոլոր հաւատոց եւ ի բովանդակ մտաց փառաւոր առնիցէք գհայր եւ//»: Ակնհայտ է, որ բնագրի ընդօրինակութիւնը թերի է մնացել: Բացառված չէ, որ գաղափար օրինակում նույնպէս այն ամբողջական չի եղել, և գրիչը հաջորդ՝ 164թ էջը թողել է չգրված՝ հետագայում լրացնելու նպատակով: Հենց այդ ազատ էջում էլ Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմյանն ավանդել է իր ինքնակենսագրական-հիշատակարանը. «Ես՝ Ղևոնդիկ վարդապետ յուխտէն Վարագայ...» սկսվածքով: Նշենք, որ Մաշտոցյան Մատենադարանի «Յուցակ ձեռագրաց»-ում այն արձանագրված է որպէս հետագայի հիշատակարան²⁶: Ինքնակենսագրական-հիշատակարանը գրվել է 1868 թ. սեպտեմբերի 6-ին, Վանի առաջնորդարանում²⁷: Ղևոնդ վարդապետը ներկայացնում է 1850-1860 թթ. իր հետ տեղի ունեցած իրադարձությունները՝ ուրվագծելով իր հոգևոր կյանքի կարևորագույն հանգրվանները՝ Լիմի մենաստանում հաստատվելուց մինչև վարդապետական աստիճան ստանալը: Նորահայտ ինքնակենսագրականի շնորհիվ հնարավոր է դառնում պարզել և ճշգրտել Փիրղալեմյանի կենսագրության որոշ գրվագներ: Ընդունված է այն կարծիքը, որ 1850 թ. նա այցելել է Լիմ անապատ և հաստատվել այնտեղ, սակայն հոր մահից հետո ստիպված է եղել դուրս գալ կղզուց և քույրերի ու եղբայրների մասին հոգ տանելու նպատակով ուղևորվել է Կ. Պոլիս՝ աշխատելու²⁸: Մինչդեռ ինքնակենսագրականում Փիրղալեմյանը պատմում է, որ աշխարհիկ կյանքից հրաժարվելու և վանքում հաստատվելու որոշումը կայացրել է հոր մահից հետո (1850 թ.)²⁹: Սակայն իր ցանկությունն ի կատար ածելու և վանական դառնալու հիմնական խոչընդոտը եղել է երիտասարդ տարիքը և արտաքին տեսքը. «Քանզի գեղեցիկ պատկեր դիմաց նուաստիս դեռ չէր ծնեալ լիովսորակ հերս ի ծնօտս սեւաւորիս»: Այս խոսքից կարելի է ենթադրել, որ 20-ամյա Ղևոնդն իր տարիքի համեմատ ավելի երիտասարդ, միգուցե՛ն՝ պատանեկան արտաքին է ունեցել: Այդուհանդերձ նա մի քանի անգամ այցելել և փորձել է հաստատվել ինչպէս Լիմում, այնպէս էլ Կտուց անապատում, սակայն՝ ապարդյուն: Ի վերջո, Ղևոնդն ուղևորվել է Կ. Պոլիս, իր խոսքով. «մինչև անեալ իցեն հերք մօրւաց իմոց»: Այս ընթացքում նա մասնակցել է ընտանեկան գործերին՝ հորեղբոր որդու՝ մահտեսի Գալուստ Փիրղալեմյանի ուղղորդմամբ, ով Վան քաղաքի ազդեցիկ անձանցից էր: Վերջինս դեմ է եղել Ղևոնդի՝ վանական դառնալու որոշմանը:

²⁶ Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, խմբ.՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1965, էջ 1260:

²⁷ Նկատի ունենալով ձեռագրի մեծ չափերը (46x29), կարելի է ենթադրել, որ այն պահվել է (բացառված չէ՛ նաև ընդօրինակվել է) Վարագավանում:

²⁸ «Ղևոնդ վարդ. Փիրղալեմեան (կենսագրական ակնարկ)», էջ 74-75, Կ. Աւետեան, նշվ. աշխ., էջ 239-240:

²⁹ Ղևոնդի մայրը մահացել է 1842 թ., երբ նա 13 տարեկան էր. տե՛ս Զորս ընկերք..., էջ 172:

Գալուստի մահից հետո՝ 1852 թ., Մկրտիչ Խրիմյանի և այլոց հետ Ղևոնդը Կ. Պոլսից վերադարձել է Վան, սակայն ոչ թե հայրական տուն, այլ միանգամից կիմ անապատ: Վանահայր Հակոբ ծայրագույն վարդապետ Թոփուզյանը նրան վանք է ընդունել: Ընդունված է համարել, որ հենց նա է եղել Փիրղալեմյանի ուսուցիչը կիմ անապատում³⁰, մինչդեռ խնդրո առարկա բնագրի շնորհիվ պարզվում է, որ նա աշակերտել է նորընծա վարդապետ Երեմիա Մարգիսյանին՝ ուսանելով քերականություն և ուղղագրություն: Հավելենք, որ Գյուտ քահանա Աղանյանցն առհասարակ չի ակնարկում կիմ անապատում Ղևոնդի ուսանելու մասին, այլ նշում է, որ «տղայ հասակից աշակերտեցաւ Վարագի վանքում»³¹: Ըստ ինքնակենսագրականի՝ 1853 թ. կիմ անապատ է այցելել Վանի առաջնորդ Գաբրիել արքեպիսկոպոս Շիրոյանը, որը Ղևոնդին և նրա 12 ընկերակիցներին շնորհել է եկեղեցական դպրություն չորս աստիճանները³²: Գաբրիել արքեպիսկոպոսի հետ Ղևոնդն ուղևորվել է Վան, որտեղ էլ 1855 թ. դեկտեմբերին՝ աստվածահայր Դավթի տոնին, Վանի Սուրբ Նշան աթոռանիստ եկեղեցում սարկավազ է ձեռնադրվել: 1857 թ. հոկտեմբերին առաջնորդի հրամանով նա մեկնել է Կ. Պոլիս, որտեղ մեզ անհայտ պատճառով մնացել է մոտ մեկ տարի: Վերադառնալով Վան՝ 1859 թ. Մկրտիչ վարդապետ Խրիմյանի հետ գնացել է Վարագ:

Հայտնի է, որ այս շրջանում Վարագավանքը դարձել էր Արևմտյան Հայաստանի խոշոր կրթամշակութային կենտրոններից մեկը. Խրիմյան Հայրիկի ջանքերով 1857 թ. մարտին հիմնադրվել է «Ժառանգաւորաց վարժարանը», իսկ 1858 թ. հունվարից այստեղ վերսկսվել է 1856 թ. մայիսին Կ. Պոլսում ընդհատված «Արծուի Վասպուրական» ամսագրի հրատարակությունը: 1859 թ. 11-րդ համարում Ժառանգավորաց վարժարանի աշակերտներ Գարեգին Սրվանձտյանցի, Արսեն Թոխմախյանի, Եղիշե Մեսրոպեյանի հոդվածների կողքին հրատարակվել է Փիրղալեմյանի «Պարսաւանք բռնակալաց աշխարհիս եւ յորդորակ առ հանդերձեալն» չափածո ստեղծագործությունը՝ «Նահապետ Մարտիրոս սարկաւազ Փիրղալեմեան» ստորագրությամբ: Այստեղից պարզ է դառնում, որ նրա ավագանի անունը Մարտիրոս է, իսկ Նահապետը գրական կեղծանունն է: Օրինակ՝ ՄՄ 4928 ձեռագրի 1866 թ. գրված հիշատակարանում կարդում ենք. «Ես՝

³⁰ «Ղևոնդ վարդ. Փիրղալեմեան (կենսագրական ակնարկ)», էջ 74, Կ. Աւետեան, նշվ. աշխ. էջ 239:

³¹ Դիւան Հայոց պատմութեան, Գիրք Ժ., էջ ԾԴ.:

³² Եկեղեցական նվիրապետության կարգի համաձայն առաջին չորսը՝ դոնապանություն, ընթերցողություն, երգմենցուցություն, ջահրնկալություն, կոչվում են դպրության աստիճաններ, իսկ դրանք ստացողները՝ դպիրներ:

Տոսպեցի Ղևոնդ վարդապետ Փիրգալեմյան, որ մականունամբ կոչիմ նահապետ...»³³: Հետագայում Փիրղալեմյանը մասնակցել է նաև «Արծուի Վասպուրական»-ի հրատարակչական աշխատանքներին՝ 1861-1863 թթ. հանդիսանալով ամսագրի՝ Կ. Պոլսի գործակալը³⁴: Այս առումով հատկանշական է Կ. Պոլսում լույսընծայվող «Պեգասեան թռչնիկ» պարբերականում Փիրղալեմյանի ազդարար գրությունը, որով բաժանորդներին կոչ էր անում վճարել իրենց պարտքերը՝ պարբերականի հետագա համարների տպագրական ծախսերը հոգալու նպատակով³⁵:

Խնդրո առարկա ինքնակենսագրականում Փիրղալեմյանը հաղորդում է, որ 1860 թ. հունիսին՝ սուրբ Ներսես Մեծ հայրապետի տոնին, ձեռնադրվել է Կտուց անապատի միաբան Մարգար եպիսկոպոսի ձեռամբ՝ ստանալով վարդապետական աստիճան³⁶: Նույն թվականի նոյեմբերին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցու հրավերով, էջմիածին են մեկնել Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմյանը և Վանի առաջնորդ Իգնատիոս արքեպիսկոպոս Գագամաճյանը: Ղևոնդ վարդապետը Երեմիա արքեպիսկոպոսի, ինչպես նաև այլ վարդապետների և ժողովրդի հետ միասին ուղեկցել է նրանց՝ առաջին անգամ այցելելով Սուրբ էջմիածին³⁷:

ՄՄ 4677 ձեռագրի նույն՝ 164բ էջի արտաքին լուսանցում կարգում ենք հետևյալ հաղորդագրությունը. «Եթէ կամիս, ազնիւ վերծանող եղբայր, վասն նուաստիս ունիլ լիովին հմտութեան, տե՛ս ի սկիզբն Յարութեան ճառին, ի հարիւր տասն գլուխ մատենիս»: Ամենայն հավանականությամբ, Հարության ճառից առաջ նույնպես եղել է ազատ թերթ կամ թերթեր, որտեղ Ղևոնդ վարդապետը շարունակել է գրել իր կյանքի պատմությունը: Յավոք, Հարության ճառը, ի թիվս ձեռագրի բազմաթիվ այլ թերթերի, ընկած է, և այս պահին մենք հնարավորություն չունենք շարունակելու Փիրղալեմյանի կյանքի այլ մանրամասների բացահայտումը:

Ձեռագրի 164բ թերթին կա սև թանաքով բոլորչի երկու կնքադրոշմ: Առաջինը դրված է գրագաշտի ներքևում՝ Ա և Բ սյունակների միջև և ունի հետևյալ գրությունը. «Ղևոնդ վարդապետ, 1860»: Սրանից մի փոքր վերև դրված մյուս

³³ ՄՄ 4928, 144ա: Օգտվել ենք Ձեռագրագիտության բաժնի գիտաշխատող Նոննա Սարգսյանի անտիպ նկարագրությունից:

³⁴ Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1892-1907), Մաս Բ., կազմ.՝ Գոհար Ասգեան, իսմբ.՝ Ամատունի Վիրաբեան (Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք ԻԲ.), Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2020, էջ 35-40 (վավ. №№ 11, 12, 13): Այս ընթացքում Փիրղալեմյանը հաստատվել է՝ որպես բարոզիչ՝ Ղալաթիայի Ս. Լուսավորչի եկեղեցում:

³⁵ Պեգասեան թռչնիկ, 1863, ապրիլի 18, թիւ 7, էջ 54-55:

³⁶ Սխալ է Գյուտ Բահանա Աղանյանցի այն հաղորդումը, թե Փիրղալեմյանը վարդապետ է ձեռնադրվել Խրիմյան Հայրիկի կողմից. տե՛ս Դիւան Հայոց պատմութեան, Գիրք Ժ., էջ ԾԴ.:

³⁷ Ծանապարհորդութիւն ի Մայր Աթոռն Արարատեան..., էջ 90-91 ձևք. *:

կնքադրոշմն ունի «ՂՎՓ» (Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալէմեան) միմյանց ընդե-
լուզված տառերով գրութիւնը:

1883 թ. Փիրղալէմյանը կրկին ուսումնասիրել է այս ձեռագիրը Վանի առաջ-
նորդարանում, ինչի մասին փաստում է 63բ և 164բ էջերում կապույտ թանաքով
արձանագրութիւնը. «1883 թ. մայիս 18, կրկին թղթատեցի զձառնտիրս: Ղե-
ւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեան»: Այս առումով հարկ ենք համարում անդրա-
դառնալ մեկ այլ կարևոր փաստի. 1883 թ., երբ քաղաքական, տնտեսական բար-
դագույն պայմաններում Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ Մկրտիչ արք.
Խրիմյանը հրաժարական է ներկայացրել³⁸, Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալէմյանը
միառժամանակ դարձել է առաջնորդական փոխանորդ. «Ինչպէս որ արդէն լրա-
գիրներէն յայտնի է գեր. Խրիմեան Հայրիկը իւր հրաժարականը տալով Պօլսէն
կանչուած ըլլալով Պօլիս պիտի երթայ. այժմ առաջ(նորդական) փոխանորդն է
Ղևոնդ վարդապետը...»³⁹: Այս մասին է վկայում նաև նաև ՄՄ 4802 (ձառն-
տիր-Տոնական) ձեռագրում 1883 թ. հունիսի 9-ին նրա ավանդած հիշատակա-
գրութիւնը. «... եւ յառաջնորդական փոխանորդութեան Վանայ նուաստ ծրողի
գրոյս այսորիկ՝ Ղևոնդ վարդապետի Տոսպեցւոյ՝ Վարագայ վանուց վանակա-
նի...»⁴⁰: Սակայն, նա երկար չի մնացել Վանում (1-2 տարի) և շուտով տեղա-
փոխվել է Կ. Պոլիս՝ գտնվելով ոչ այնքան բարենպաստ պայմաններում: Այս
առումով հատկանշական է «Արծուի Վասպուրական»-ի երբեմնի գործակալ
Մկրտիչ Ատոմյանի 1885 թ. նամակը՝ ուղղված Կ. Պոլսում գտնվող Ղևոնդ վար-
դապետին, որտեղ նամակագիրը Փիրղալէմյանին խնդրում է հայտնել իր որպի-
սութիւն մասին, փարատել մտերիմների կասկածները և հերքել Վանում իր մա-
սին տարածված սուտ լուրերը, թե իբր ձերբակալվել է կամ մահացել⁴¹:

Այսպիսով, ձեռագրերի հիշատակագրութիւնների, վավերագրերի, պարբե-
րական մամուլի հրապարակումների հիման վրա փորձեցինք ներկայացնել արդ-
յունաշատ և բազմազբաղ Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալէմյանի կենսագրութիւն
որոշ անհայտ էջեր⁴², քննել նրա գրական ժառանգութիւն խնդիրը:

Այսու՝ ներկայացնում ենք նորահայտ փոքրածավալ ինքնակենսագրականը՝
հուսալով, որ շարունակական ուսումնասիրութիւն արդյունքում կբացահայտ-
վեն նոր ուշագրավ դրվագներ Փիրղալէմյանի գործունեութիւն վերաբերյալ,
գուցեև ի հայտ գան նրա կորած երկերը:

³⁸ Է. Կոստանդյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 309-316:

³⁹ *Արձագանք*, Թիֆլիս, 9 հոկտեմբերի, 1883, № 41, էջ 582:

⁴⁰ ՄՄ 4802, ք. 331ա: Շնորհակալությամբ հայտնում ենք, որ սույն ձեռագրի վրա մեր ուշադրու-
թյունը հրավիրել է ՄՄ ավագ գիտաշխատող, պ. գ. թ. Նարինե Վարդանյանը:

⁴¹ ՄՄ արխիվ, Ղ. Փիրղալէմյանի արխիվ, թղթ. 69, վ. 8:

⁴² Սույն հոդվածում չենք անդրադարձել Մանչեստրում նրա գործունեությանը (1873-1878 թթ.).
այդ մասին առանձին ուսումնասիրություն ենք պատրաստում:

**[ՂԵՒՈՆԳՎԱՐԳԱՊԵՏ ՓԻՐՂԱԼԵՄԵԱՆԻ
ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ-ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ]**

ՄՄ ձեռ. 4677, 164բ

Ես՝ Ղևոնդիկ⁴³ վարդապետ, յուխտէն Վարազայ, որդի առն երեւելոյ՝ առ Տէր հանգուցելոյ Փիրղալեմեան Աւետիս աղայի, յետ վախճանի հօրն իմոյ յամի Տեառն 1850, յամսեան (ամսանունը չգրած)⁴⁴, ի Հոգեգալստեան նախատօնակի շաբաթ աւուրն եղև հանգիստ նորին: Ապա այնուհետև հրաժարելով իմ ի խաբուսիկ յաշխարհէ, ցանկացայ կրօնաւորական անզբաղ կենաց, թէև հակութիւն (= խակութիւն) հասակիս մեծ խոչ հանդիսանայր ինձ ի նմին ժամանակի, քանզի գեղեցիկ պատկեր դիմաց նուաստիս դեռ չէր ծնեալ լիովսորակ հերս ի ծնօտս սեւաւորիս: Սակայն փորձ փորձեցի քանիցս գնալով ի Կիւմ եւ երբեմն ի Կտուց, զի ընկալցին զիս ի շարս սուրբ կրօնաւորացն, եւ ոչ յաշողեցաւ: Ապա նեղ մնալով իմ, խորհեցայ գնալ ի Պօլիս՝ մինչև աճեալ իցեն հերք մօրաց իմոց: Իցէ՞ թէ անդ փոքր ինչ ի ձեռն բերից զլուսաւոր իմաստութիւն, որ հոգով չափ սիրահար էի նմին: Մուտ գործելով ի Պօլիս՝ չհասի փափագանացս, այլ ի տան հայոց վարձու մտեալ սպասաւորութեան՝ կապեցայ ընդ լծովն, երբեմն աստ եւ երբեմն անդ, մինչև ցմահ հաւեղբօր որդւոյն իմոյ՝ Փիրղալեմեան մահտեսի Գալուստ աղայի, որ ի նմին ժամանակի էր մինն յերեւելի իշխանացն Վանայ քաղաքին: Սա ոչ կամէր զվանականութիւն իմ, այլ սիրէր մնալ յաշխարհի եւ բերել զպարծանս պայծառ տոհմին իւրեանց: Սակայն իմ անլսող եղեալ առ այս անհնազանդութեան աշակերտեցայ եւ ոչ մատուցի ունկ բանից նորին երբեք մինչև ցվախճան նորին: Եւ ապա համբաւ մահուան խորհրդական առն այնորիկ հնչեաց յունկս իմ, որով աչքունք իմ քամեցին զաղի արտասուս ոչ սակաւ ի վերայ առն երեւելոյ, որ բերէր փառս ծանուցեալ տոհմին մերոյ: Եւ ապա մխիթարեալ Հոգւով, դարձայ ի Վան, ընդ Խրիմեան Մկրտիչ վարժապետի եւ ընդ այլոց, 1852. ո՛չ ի տուն, այլ ի Կիւմ կղզին՝ յաւուրս վանահայրութեան Թօփուզեան պուլէտ Յակոբ ծ[այրագոյն] վարդապետի, որոյ կառավարութեան շարունակութիւն տեւէ մինչև ցայսօր ժամանակի: Յետ ըղձակատ ուխտիս, որ առ սուրբ տաճարն ներկայացայ⁴⁵ վանահօր տեղւոյն Յակոբայ արհուոյն եւ պատմեցի նմին զփափագ սրտի իմոյ: Եւ նա սիրով ընկալեալ զնուաստութիւնս եւ յետ քանի ինչ աւուր զգեցոյց

⁴³ Գյուտ Բանանա Աղանյանցը ևս Փիրղալեմյանին կոչում է «Ղևոնդիկ կամ Ղևոնդ»։ տե՛ս Գիւան Հայոց պատմութեան, Գիրք Ժ., էջ ԾԻ.: Հավանաբար ընդունված է եղել նրան դիմել փաղափրական ձեռով: Ուշագրավ է նաև Փիրղալեմյանին տրվող «աշուղ վարդապետ» բնորոշումը. տե՛ս Յ. Մամբեան, Թուրքահայոց հին վաճառականութիւնն եւ վաճառականք. 1740-1890, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 76:

⁴⁴ Պետք է լինի՝ մայիս կամ հունիս, քանի որ Հոգեգալուստը տոնվում է Սուրբ Հարություն տոնից 50 օր անց՝ մայիսի 10-ից հունիսի 13-ն ընկած ժամանակահատվածում:

⁴⁵ Էջի բ. սիւնակի վերին շրջ տողը չգրված:

ինձ զսքեմն կրօնաւորական, ընդ որս ես իսկ փափագէի: Եւ ապայ մտայ յաշակերտութիւն առ տէր Սարգիսեան Երեմիայ նորընծայ վարդապետ, որ էր աշակերտ Քօփուզեան ընկերանոցն, եւ ուսայ ի նմանէ գհամառօտ քերականութիւն՝ հանդերձ գրութեամբ: Եւ յամի 1853-ին եկն ի Կիւմ կղզին ուխտի աղագաւ գերապատիւ դէտն Վանայ՝ Գաբրիէլ արհեպիսկոպոս Շիրօյեան Վանեցի եւ մնալով անդ ամսօրեայ ժամանակաւ ետ ինձ եւ երկոտասան ընկերակցեացս իմոց զչորս աստիճան դպրութեան եկեղեցական պաշտօնի: Եւ ի վերադարձին իւրոյ էառ զիս ընդ իւր եւ եբեր ի Վան՝ առնելով զնուաստս հոգեւոր որդի ինքեան: Եւ յամի 1855, յամսեան դեկտեմբերի՝ ի տօնի Դաւթի Աստուածահօր մարգարէի, ետ ինձ զսարկաւազութեան աստիճան ի Սուրբ Նշան յաթոռանիստ եկեղեցւոջն Վանայ, ընդ երկոցունց քահանայացու սարկաւազացն: Եւ մնալով իմ անդ առ ոտս նորին մինչեւ 1857, յամսեան հոկտեմբերի, եւ ապա հրամանաւ նորին մեկնեցայ ի Վանայ եւ շոգայ ի Կոստանդնուպօլիս եւ մնացի անդ ժամանակս ինչ: Եւ դարձայ վերստին ի Վան, ընդ Խրիմեան Մկրտիչ վարդապետի գնալով ի Վարագ: Եւ յաջորդ ամի եղէ վարդապետ՝ կամեցողութեամբ հարցն Վարագայ, ի Մարգարայ եպիսկոպոսէ՝ միաբանի Կոտուց անապատի, 1860, յունիս ամսոյ, ի տօնի Ներսէսի Պարթեւին, եւ մինչեւ ցայժմ կամ ի նոյն պաշտօն: Պատմօղ բանիս Ղեւոնդ վարդապետ Տոսպեցի՝ յուխտէն Վարագայ, յիշել աղաչեմ ի սուրբ մաղթանս ձեր զնուաստ Ղեւոնդս:

Գրեցի զայս երկտող բանս յամի Տեառն 1868, սեպտեմբեր 6, ուրբաթ, ի Վան քաղաքի, յառաջնորդարանն:

(Ձախ՝ արտաքին լուսանցում, վերից վար, երկու տող) Եթէ կամիս, ազնիւ վերձանող եղբայր, վասն նուաստիս ունիլ լիովին հմտութեան, տե՛ս ի սկիզբն Յարութեան ճառին, ի հարիւր տասն գլուխ մատենիս:

(Ստորին լուսանցում) 1883, ի մայիս 18 կրկին թղթատեցի զայս գիրքս: Ղեւոնդ վարդապետ:

ARMINE MELKONYAN

GHEVOND VARDAPET P'IRGHALEMYAN'S ACTIVITY AND THE ISSUE
OF HIS LITERARY HERITAGE
(ON THE OCCASION OF A NEWLY DISCOVERED AUTOBIOGRAPHY)

Keywords: Ghevond Vardapet P'irghalemyan, colophon, manuscript, monastery of Varag, biography, Priest Giwt Aghanyants', archival documents.

Ghevond Vardapet P'irghalemyan (1830, Van–1891, Jerusalem), a prominent Armenian philologist, traveler and church figure is mostly known for his collection

of colophons of Armenian manuscripts. P'irgalemyan's travelogues provide much useful information for the study of the culture and everyday life of the 19th-century Eastern and Western Armenia, as well as Armenian-populated places of the Ottoman Empire.

Unpublished volumes of his collection of colophons as well as a poem entitled "The Villages of Vaspurakan" (M 4407) are kept at Matenadaran. In many manuscripts of Matenadaran, there are brief notes by P'irghalemyan, which evidence that he had studied those manuscripts and copied the colophons. In M 4677 (a Homiliary of the 15th century) I came across an autobiographic colophon by P'irghalemyan written on September 6, 1868, in the Prelacy of Van.

He provides interesting information about his family and describes events that happened to him in 1850–1860: how he settled in the monastery of Lim, his education, ordination as deacon and then priest, journey to Constantinople and back to Van with Mkrtych Vardapet Khrimyan. In the Monastery of Varag, Ghevond took part in the publication of the Armenian periodical *Artsvi Vaspurakan*. Thanks to this autobiography, previously unknown facts about P'irghalemyan's life have been revealed, and it becomes possible to verify those known before. On the same page of M 4677, there are two seals with the name of Vardapet Ghevond.

The article also draws attention to P'irghalemyan's literary heritage, focusing on writings that had been considered lost. By comparing the bibliographical sources and studying archival documents, we have found some more of them in the archive of Priest Giwt Aghanyants (in the National Archive of Armenia). Interestingly, it was he who brought the unpublished works by P'irghalemyan from Constantinople to Holy Etchmiadzin in 1897.

АРМИНЕ МЕЛКОНЯН

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВАРДАПЕТА ГЕВОНДА ПИРГАЛЕМЯНА И ВОПРОС
ЕГО ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
(ПО ПОВОДУ НОВОВЫЯВЛЕННОЙ АВТОБИОГРАФИИ)

Ключевые слова: Вардапет Гевонд Пиргалемян, колофон, рукопись, монастырь Вараг, биография, протоиерей Гют Аганянц, архивные документы.

Выдающийся армянский филолог, путешественник и церковный деятель вардапет Гевонд Пиргалемян (1830, Ван – 1891, Иерусалим) известен по большей части своей коллекцией колофонов армянских рукописей. Его путевые заметки представляют особый интерес для изучения культуры и повседневной жизни Восточной и Западной Армении XIX века, а также армянонаселенных

частей Османской империи. В Матенадаране хранятся неопубликованные тома его коллекции колофонов, а также поэма, озаглавленная “Деревни Васпуракана”. В многочисленных рукописях Матенадарана имеются пометы Пиргалемяна, свидетельствующие о том, что он изучал эти рукописи и скопировал колофоны. В рукописи N 4677 (Гомилиарий XV века) мы нашли автобиографию-колофон Гевонда Пиргалемяна, написанную 6 сентября 1868 года в Ванской епархии.

Она содержит интересную информацию о его семье, описывает события, произошедшие с ним в 1850-1860 годах: как он поселился в монастыре Лим, его образование, рукоположения в диаконы и священники, путешествие в Константинополь и обратно в Ван с вардапетом Мкртичем Хримяном. В монастыре Вараг Гевонд участвовал в издании армянского журнала “Арци Васпуракан”. Благодаря обнаруженной автобиографии раскрываются неизвестные донныне факты из жизни Пиргалемяна, и появляется возможность проверить уже известные. На той же странице рукописи 4677 находятся две печати с именем вардапета Гевонда.

В статье обсуждается вопрос литературного наследия Пиргалемяна, акцентируется внимание на сочинениях, считавшихся утерянными. Сравнив библиографические источники, а также изучив архивные документы, мы нашли некоторые из них в Национальном архиве Армении, в архивном фонде протоиерея Гюта Аганянца. Интересно, что именно он в 1897 году привез неопубликованные произведения Пиргалемяна из Константинополя в Святой Эчмиадзин.